

הרהורים על פנטזיה וריאליה בגובה עיני הילדים: בעקבות ערבי העיון לכבוד הספר לשון החוק ושפת הילדים*

מאת

טליה דיסקין**

"החוק, מרגע שמבינים אותו בהקשרם של הנראטיבים המקנים לו משמעות, אינו נעשה סתם מערכת של כללים שיש לקיים, אלא עולם שבתוכו אנחנו חיים [בהיותו] התהליך של מעשי אנוש המתוח בין חזון לממשות".
- רוברט קאבר, נומוס ונראטיב, 1, 40 (תשע"ב, תרגם אביעד שטיר) –

"אם יוצאים מגיעים למקומות נפלאים!"

- דוקטור סוס, אם יוצאים מגיעים למקומות נפלאים! (1990),

- תרגמה לאה נאור -

תקציר

המאמר מתאר רשמים בעקבות המחקר העומד בבסיס הספר לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל (2022), שראה אור בהוצאה משותפת של המכון למשפט והיסטוריה ע"ש דייוויד ברג בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בנוסף, המאמר מגולל תובנות משני ערבי ספר שהתקיימו בשלהי 2022 ובראשית 2023 באוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטת חיפה. חלקו הראשון מנסה להמיר למילים את הסקרנות שליבתה את המחקר ואת הלך הרוח שהוביל אותו. בהמשך מתוארים חלק מן הקשיים שנלוו לו, בצד ממצאיו ומקצת מן ההפתעות המשמחות שהניב. בסופו, מתאר המאמר מחשבות אחדות, חדשות, בעקבות המחקר. הטקסט הנוכחי עוסק במחקר שעניינו תקופת העשור הראשון למדינה, אך בעת שנכתב עומדות ברקעו יוזמות הממשלה הנוגעות לשינוי מערכת המשפט בישראל ואף מלחמה, וגם אלה מתדהדות במאמר.

2.....	פתיחה
6.....	אל העבר: תרגום לשון החוק לשפת ילדי דור המדינה
10.....	הדרך למחקר: נפתוליה של הווייה-דוקטורוזה, לצד שמחות קטנות
12.....	בין חפירה לממצאים: מבעד לעדשת מיקרוסקופ המעבדה
20.....	בחזרה להווה: כמה מילים לסיום

פתיחה

אל עיתוני הילדים של שנות החמישים התוודעתי בילדותי דרך כרך בודד שהיה מונח על אצטבה בבית הוריי. היה זה **דבר לילדים** בעטיפה תכלכלה, שנת 1952, שאיגדה דפים שהיו כבר אז מרופטים וצהבהבים מיושן.¹ משכו אותי הדפים הדקיקים, האוורים החמודים, הקומיקס והמילים המושקעות מאת המערכת, שהובאו בתחילת כל חוברת ולימדו על ימים אחרים, רחוקים מאלה שהשתקפו **במעריב לנוער וראש 1** של שנות השמונים והתשעים. הסקרנות כלפי זמנים שהיו ואינם עוד, וכן הדגש הציוני של הכרך – שמחה על כל מה ש"ישראלי" (ולמעשה, יהודי-ישראלי) וכיסופים של חברה בבנייה לעתיד טוב יותר – התחברו אצלי באופן טבעי לתודעה על ההיסטוריה של המדינה, עם דגש על מחשבות מחזקות בנוגע ל"צדקת דרכנו". בבית שבו היו נוכחים כל כך סבא וסבתא פעילי מחתרת לשעבר מצד אחד, ומצד שני – סבא וסבתא שורדי שואה שעלו ארצה בעלייה הבלתי לגאלית, לא היה סיפור אחר.

* **לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל (2022)**. ** ד"ר, מרכז מינרבה לשלטון החוק במצבי קיצון, אוניברסיטת חיפה. רשימה זו הינה חלק מאוסף פרסומים בעקבות שני ערבי עיון שהתקיימו לכבוד צאת הספר לאור, באוניברסיטת תל אביב (27.12.2022) ובאוניברסיטת חיפה (18.1.2023). אני מבקשת להודות לעורכי.ות **פורום עיוני משפט** על הערותיהם החשובות. אני מודה גם למשתתפי ערבי העיון. באוניברסיטת תל אביב – למכון למשפט והיסטוריה על שם דייוויד ברג ולפרופ' רועי קרייטנר וד"ר נטלי דודזון, לדוברים כבוד שופטת בית המשפט העליון, פרופ' דפנה ברק-ארז, פרופ' מני מאוטנר, ד"ר ענת רוזנברג ומר אסף גמזו – וגם לילדיי, שתרמו לערב משלהם (זמין [כאן](#)); באוניברסיטת חיפה – למרכז מינרבה לשלטון החוק במצבי קיצון בראשות פרופ' עלי זלצברגר שגם הינחה את הערב ולד"ר מיכל בן-גל, ולדוברים פרופ' גדי ברזילי ז"ל, פרופ' אמנון רייכמן, פרופ' איתן בר-יוסף וד"ר עינת ברעם-אשל (זמין [כאן](#)). תודה מיוחדת לפרופ' אסף לחובסקי, המנחה שלי בעבודת הדוקטור שעבודה הניב את הספר. אני מודה גם לד"ר רבקה ברוט, ד"ר איילת גיל-רוג' ויג' יעל שגיב, שסייעו בדרך אל המאמר. יבואו כולם על הברכה. המאמר מוקדש לילדיי.¹ **דבר לילדים** כרך כב (1952-תשי"ב). נוהג כריכת עיתוני השנה החולפת שאפיין את שדה עיתונות הילדים בישראל העניק לעיתוני הילדים חיים ארוכים על מדפי ספרי הילדים. **דבר לילדים** נכרך כאמור בתכלת, **משמר לילדים** בעטיפה כחולה, כמוהו גם **הצופה לילדים**, והארץ שלנו בעטיפה כתומה.

בבית ילדתי הסתובבו אז עוד ספרים רבים, אבל במיוחד זכורה לי מאותם ימים סדרת 'מרגנית' (בהוצאת זמורה ביתן), שערכו אוריאל אופק (סופר ילדים, עורך דבר לילדים בעברו ומחלוצי חוקרי ספרות הילדים בארץ) ויחיעם פדן. מתוכה, אני מוצאת לנכון לציין את ספריו של רואלד דאל. אני לא היחידה שחיבבה את ספריו של דאל. בשנת 2016, לרגל מאה שנים להולדתו של דאל (שמת ב-1990), ראתה אור מהדורה מחודשת של ספריו בעברית, עם איוריו האייקוניים של קוונטין בלייק (וממש בעת העבודה על מאמר זה יצא תרגום נוסף של ספר שלו לעברית – **The Twits – משפחת דה-ביל**, והסרט **וונקה**, בהשראתו).

דברים רבים קסמו לי בסיפורים של דאל. ראשית, בצד הומור בולט - דק ובוטה גם יחד - מושרשת בהם אימה תמידית, המושתתת דווקא על ערעור כל אותם דברים שאמורים להשרות על ילד תחושת ביטחון. רבים מהספרים כוללים, ואף נפתחים, בתיאור של מבוגרים אכזריים, הורים נעדרים, לא מתפקדים, עוני ועליבות באופן כללי. **במטילדה** ההורים מתעניינים רק בעצמם ואינם מטפחים את בתם המחוננת. **בצ'רלי בממלכת השוקולד** מתואר עוני מחפיר (שני זוגות הסכים-סבתות של צ'רלי ישנים באותה המיטה וניזונים בעיקר מכרוב). כמו כן, מתוארים בהם מבוגרים אחרים בלי יומרה לחתירה לטוב, מרושעים וטיפשים; ההורים **מג'יימס והאפרסק הענקי** נהרגים בתחילת הספר, והוא עובר לחיות עם דודותיו הרעות. **בהמשפות** מתואר כנס של נשים המתעבות ילדים עד כדי כך, שכל רצונן הוא "להרוג, לפצץ, למחוץ ולחסל אותם", כלשונן. דאל עצמו היה אדם שנוי במחלוקת שחטא לא פעם בהתבטאויות אנטישמיות, מיזוגניות - שונאות נשים - שמנופוביות וסוציופיתיות באופן כללי. אבל את כל אלה לא ידעתי אז.

אז דאל השתובב עם האימה, מעין "מספר פרוע" שאהב להיות הילד הרע בשדה מהוגן ברובו של סיפורים דידיקטיים באנגליה של אחרי מלחמת העולם השנייה. אבל כילדה הקוראת שהייתי, לרגע לא היה לי ספק מה מניע אותו. בדרכו, הוא חיזק את הילדים (ובעלי החיים) החלשים/מוחלשים. הוא הכתיר אותם כטובים וגרם להם להיות 'הזוכים הגדולים' בסופם של הסיפורים (אמנם, תוך יישום מודל ענישה אכזרי בדרך כלל על הרעים). אבל הסיבה שבגללה אני כותבת עליו דווקא כאן, היא שאת כל אלה הוא עשה באמצעות העלאה על נס של הפרת החוק בשם הצדק. כך, **בדני אלוף העולם** צדים וגונבים אב עני ובנו פסיונים על חשבון שכן מרושע, **ובמר שועל המהולל** מתנהל מרדף של חוואים אחר שועלים שהם אמנם גנבים, אך גם קשי יום.

נתמקד לרגע **במר שועל המהולל**. הסיפור מגולל את עלילותיה של משפחת שועלים, שקבעה את מאורתה התת קרקעית באזור כפרי, ולה מנהג בעייתית-משהו - לגנוב מזון משלושה איכרים: בוגיס בעל הגוף, המגדל תרנגולות ונוהג לזלול מהן ברעבתנות; באנס, כרסתן אף הוא, בעל חוות האווזים, שאת כבדיהם הוא נוהג לאכול בתוך סופגניות; ובין - צנום שעיניו רעות - המגדל תרנגולי הודו ובעל מטע תפוחים,

מהם הוא מייצר שיכר (שאותו הוא אוהב להריק אל בטנו), ומי שמע בכלל על גיוון תזונתי.

למרות שהחוואים הם אנשים עובדים ושומרי חוק לכאורה, הרי שמשפחת השועלים, אותם מתבקש שהילדים יסמנו כ'טובים' בקוראם את הספר, מוצאת עצמה מאוימת. בשלב זה כבר ברור שיחד עם הפן הרציונלי, הבוגר, המציאותי, הסדור והמרוסן – מייצגים החוואים גם צד מרושע, ובדרכו – לוקה במוסריותו. השועלים, מצדם, המאופיינים בחום אנושי כמעט, מפגינים בד בבד גם כמיהה לשפע חסר גבולות וזלילה, העומדים אל מול הבגרות והאחריות, קרי – החוק, ודאל, בקסמיו, מלהטט בכתיבה וגורם לקוראים להזדהות עמם. אם לנקוט לשון פסיכואנליטית, אפשר להקביל ולדמות את משפחת השועלים, הנחבאת וזוללת, לעיקרון העונג הילדתי. השועלים מתעמתים עם הסופראגו – החוק והסדר, המגולם בבני האדם הבוגרים, שמבקשים למוטט את המערה החבויה ולחשוף את שוכניה חסרי הגבולות, ולמגר אותם. ואמנם, השועלים לוקחים מוזן בשפע מבני האדם כאוות נפשם, זוללים וסובאים על חשבונם, עד לרגע שבו נציגי החוק מאיימים עליהם: החוואים, שנמצאים למעלה על פני השטח, שומרים על הפתחים כדי ללכוד את המשפחה שטמונה בעומק הקרקע ולמצות עמה את הדין. הנה כי כן, הסכנה שמשקפת לשועלים היא מוחשית, אבל באמצעות תחבולות שונות משפחת השועלים מצליחה לפלס דרכים בבטן האדמה כדי להזין את רעבונה וגם למעלה מזה – סתם ליהנות מאוד מאוכל טעים ודי מושחת, כעין צדק פואטי, מבלי להיתפס.

נזכרתי בדאל כשגיליתי באחד מימי המחקר, בכרך **דבר לילדים** של שנת 1957, את הסיפור בהמשכים 'המנהרה הסודית בנגב'.² כותב הסיפור היה ערן שורר, בנו של חיים שורר, עורך **דבר**, עיתון האם של **דבר לילדים**. גם בסיפור הזה יש מנהרה, ושלושת הילדים גיבורי הסיפור שעוברים בה (תחילה בטעות, כמעשה משובה), חוצים את הגבול ומגיעים לשטח קהיר שבמצרים – בניגוד לחוק, כמובן. הם שוהים בה, אבל ההצדקה למעשה בסיפור לא מאחרת לבוא – מעבר הגבול הבלתי חוקי שלהם, כמו גם הטיוול האסור, מוצגים ככדאיים ואף חיוניים, משום שהם מצילים יהודים מצרים, שנלחצים תחת מכבש שלטונו של הנשיא נאצר. יחד, חוזרת חבורת הילדים מישראל ועמה האחים היהודים הגולים במצרים. ושבו בנים לגבולם.

סיפור זה של שורר אינו ממוקם על רקע של תפאורה פורמלית קלאסית מן הסוג שמוזחה עם עולם המשפט – בתי משפט, עורכי דין, בעלי דין וכדומה. ואף על פי כן, ניתן לאתר בו תוכן המלמד את הילדים משהו על המצופה מהם, באופן שמשליך על תפיסת המשפט וערכיו – ואם ענייננו הוא במחקר היסטורי, אזי על תפיסת המשפט בתקופה הנדונה. המשותף בין שני הסיפורים הללו, של דאל ושל שורר, וגם בין שני אלה ובין סיפורים אחרים שראו אור בעיתוני הילדים ובהם אותגרו גבולות בפרט והסדר

² **דבר לילדים** כרך כז' (10.4.1957-13.8.1957), עמודים שונים.

החברתי בכלל,³ הוא הפרת החוק ועבודת הדמיון, שדרכן נבראים חיי גאולה ותיקון עולם: הילדים הישראלים מצילים את אחיהם יהודי מצרים; משפחת השועלים חוגגת את ניצחונה על החוואים המרושעים ותאבי הבצע בסעודת מלכים, המסמלת את החירות לקְיֹוֹת. ואולם, בין שורר לבין דאל יש בכל זאת לפחות הבדל אחד רציני. אירוע הפרת החוק בגרסה הישראלית מתואר באופן מרוכך – מנומק, מוסבר ומוצדק בלאומיות על רקע זמנה. על פי היגיון הסיפור, האפשרות הגלומה בהפרת החוק איננה "אנרכיזם" לשמו, אלא, אם כבר, מה שרואה ענת רוזנברג בדבריה במאמר שבקובץ זה, כאותו "רגע רומנטי של המשפט",⁴ שמגדיר את המשפט (והמוסר) בכך שצובע לעתים את אי הציות בצבעי פסטל בהירים. עניינו הוא ה"כאן והעכשיו", של מדינת ישראל הצעירה, שלכאורה אינו בא על חשבון המשפט "באמת". בשניות שבין הפרת הסדר לבין ציות לחוקים – ברור שאנו מחויבים לחוק, אבל כשמוכרחים, ורק אז (עניין יחסי בתכלית), ומתוך הצדקה "קולקטיבית", אנו מפרים אותו. זאת ועוד. אל המחויבות הלאומית מתלווה דוק של שובבות, שריד מימים קדמונים – מעין חוט המקשר את ההווה לעבר ההרואי של שנות המאבק לקראת המדינה. קטע הממחיש זאת הוא זה שבו, בשיחה בין הילדים שחוצים את הגבול בלא היתר בסיפור על הטיוול במנהרה מדבר לילדים, הקביל אחד מהם את מצב יהודי מצרים למצב פליטי השואה בזמנם, שנזקקו להעפלה הבלתי חוקית: "זה מזכיר לי את הספורים של אחי על ההעפלה בזמן המנדט. הוא היה בין מארגני ההעפלה, והשתתף בהורדת מעפילים ליד חוף אשקלון. חברי ההגנה היו יותר חכמים מן הבריטים". וחברו השתיק אותו: "הפסק עם הציזיבטיס של אחיך [...] אין לך מה לחשוב עכשיו, אלא מה שהיה לפני עשר שנים [...] לנו יש כבר ציזיבטיס משלנו!".⁵ לאמור: פנטזיה וריאליה שחברו להן בעיתון ילדים אחד.

³ במובן זה מזכיר ספר זה של דאל גם סיפורי "פריעת סדר" אחרים שנכתבו לילדים. בהקשר זה ראו את ניתוחו מעורר המחשבה של מאיר שלו את 'זהבה ושלוש הדובים', המיוחס לסופר הבריטי רוברט סאות'י. בניתוח הנגידי שלו את סיפורה של זהבה עם נטייתו של נחום גוטמן, גיבור ילדות אחר שלו, לשאוף ביצירותיו לעולם תקין, מוסדר ומאורגן: מאיר שלו **סוד אחיות העיניים** 11-38 (1999). בספרי ניתן לראות שגוטמן אייר גם תכנים שלא עלו באופן חד-משמעי בקנה אחד עם סדר, דוגמת 'המנהרה הסודית בנגב' עצמו, ברוח מאיר שלו – מן הסתם מתוך חוסר מודעות להיבט המשפטי שלו.

⁴ ענת רוזנברג "לציית לחוק, או להפר עם קריצה? – בעקבות ספרה של טליה דיסקין 'לשון החוק ושפת הילדים'" **פורום עיוני משפט** מז' 1-8 (2024) (להלן: רוזנברג), בעמ' 3.

⁵ **דבר לילדים** כרך 6 כז' (13.8.1957). יש להעיר כי סיפור זה שונה מסיפורים שתיארו את שנות המאבק לפני קום המדינה, דוגמת שני סיפורי חסמבה שהובאו לראשונה ב**משמר לילדים** [עיתוני הילדים היו בימה ראשונה להופעתן של יצירות ספרות רבות, ועל כך ראו אצל ירימה שיכמנטר **חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינת ישראל** (2014), (להלן: שיכמנטר)]. בספר ערכתי הבחנה בין היצירה המורשתית בת הזמן שהתפרקה על שנות המאבק, ובין כתיבה שביטאה יחס אקטואלי לחוק הקיים ולעיתוי של שנות המדינה, שבו התבקש שידוד עקרונות (לכאורה), שלא נענה תמיד. היבט זה של חשיבות עיתוי הקמת המדינה לרוח המגשבת בעיתונים בהקשר זה מצוי גם בטקסט מאת ירימה אבידר-טשרנוביץ, שעניינו שיחה שלה עם בתה אחרי שזו גנבה ('סחבה') עם חברים תרגולת לקומוזיץ לאחר הקמת המדינה, ב-1954. ניתוחו מובא בספר: טליה דיסקין, **לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל** 28 (2022) (להלן: דיסקין).

ברשימה זו נתבקשתי לשתף את רשמיי בעקבות המחקר לדוקטורט שעובד לספר, שבו דנים גם המאמרים הנוספים בקובץ זה. חלקה הראשון מנסה להמיר למילים את הסקרנות שליבתה את המחקר ואת הלוך הרוח שהוביל אותו. בהמשך מתוארים חלק מן הקשיים שנלוו לו, בצד ממצאיו וההפתעות המשמחות שהניב. בסופו, מתוארות מחשבות אחדות, חדשות, בעקבות המחקר. אעיר, כי הטקסט הנוכחי עוסק במחקר שעניינו תקופת העשור הראשון למדינה, אך בעת שנכתב עומדות ברקעו יוזמות הממשלה לשינוי שיטת המשטר ומערכת המשפט בישראל, ואף מבצע צבאי שלא ידוע כיצד יתפתח, וגם בו מצויים גבולות המדינה בעין הסערה. תחום החינוך, הניצב בבסיס עיסוקי, מרחף מעליו כל העת, לאורכו.

אל העבר: תרגום לשון החוק לשפת ילדי דור המדינה

מן הסתם, עולם התוכן שמוצג אצל דאל ושוועליו לא דומה לעולם שאפיין את ישראל עולת הימים בשנות החמישים. ההקשר ההיסטורי של 'פרוץ המדינה', כפי שכינו הוותיקים את הקמתה, היווה פוטנציאל בעיני רבים גם לנקודת זינוק לעתיד משפטי מסודר, שיבטיח חיים שלווים, להבדיל מהחיים התלויים על בלימה בגולה (הגם שהתקיימו בה בחסות המשפט מאות בשנים) ומהמציאות הבלתי חוקית ביישוב. מראשית הקמתה, ברור היה כי המדינה החדשה ביקשה להזדהות עם ערכי הדמוקרטיה המודרנית והעולם החופשי. בהתאם, תקוות רבות נתלו בה, בכלל וגם בהקשר של שלטון החוק. אלא שהקמת המדינה הייתה כמובן משימה מורכבת, וביסוס שלטון חוק בה היה עניין סבוך, וזאת בגלל שלל גורמים: גלי עלייה גועשים מכל קצוות תבל שהולידו קשיים מגוונים, מצב כלכלי חמור שהוביל למדיניות של צנע, מציאות מתוחה ומאיימת בגבולות שהייתה לחלק מחיי היומיום של תושבי הארץ, וגם - מורשת משולבת של מסורת משפטית מפוארת מצד אחד, עם אי-ציות לשלטונות מצד אחר. בשילוב התובנה שהחוק לא תמיד ראוי להיות חרות בסלע, נצר לקורות היהודים בגולה ובארץ תחת שלטון המנדט העוין לפני הקמת המדינה, האזרחים החדשים נדרשו לחשב מסלול מחדש, אך במקביל היו טבועות בהם גם תפיסות בנוגע לנורמות ראויות, אמונות בקשר לתפקידם וגם השקפות על הצדק אשר לו ראויים יהודים אחרי אלפיים שנות גלות, שבמציאות של ישראל הצעירה נכרכו בהתנגשויות מוסריות ובהפרות חוק. בעקבות כל אלה שאלתי במחקר: האם ניתן היה בכלל לאתר משפט בעיתוני הילדים בתקופת המעבר מיישוב למדינה, ואם כן - מה היה אופיו של המשפט שהשתקף בהם, וכיצד השתלב הדבר עם מה שכבר ידוע לנו על העיתונים עצמם ועל יוצריהם מעבר למחקר הקיים (והידע הכללי), והפעם מזווית משפטית.⁶ ביקשתי לדעת

⁶ מחקרה של שיכמנטר, שם, שהתמקד בשלושה עיתוני ילדים חילוניים, הוא דוגמה למחקר מקיף כזה, וכן ראו את המקורות המאוזכרים בספר בהקשר זה: דיסקין, בעמ' 174.

מה היו הערכים שאותם אפשר לזהות עם המשפט בן הזמן ההוא, ולברר האם עמדו העיתונים בעקרונותיו של שלטון החוק במובן הרחב, קרי – האם הונחלו בהם ערכי משפט, ובהם ציות, אך בד בבד הקשיתי האם העיתונים הבהירו לילדים כי ציות לציוויים המקדמים פוגענות, אלימות בלתי מרוסנת וחוסר צדק משווע אינו יכול להיחשב כמימוש מוסרי של שלטון חוק, כי אם יש להוקיעו. על רקע שדה המחקר הזמין ביקשתי גם לברר את זיקת העיתונים למחלוקת מחקרית פרשנית הקיימת בתחום הידע של ההיסטוריה של המשפט הישראלי, בין מי שסברו שמחויבותה של החברה – בקרב הציבור ונציגיו – לשלטון החוק בארץ הייתה בסך הכל גבוהה, ובין מי שהדגישו בכתיבתם את תרבות הפרות החוק שפשתה לאחר הקמת המדינה, ותפסו את היחס לחוק בישראל באופן ביקורתי.⁷

לעיתוני הילדים בעשור הראשון למדינה הייתה משמעות רבה, שכן הם היו מוצר נפוץ ומוביל. הם ראו אור מדי שבוע בשבוע והיו אמצעי תקשורת משמעותי, כמעט יחיד, בעבור הילדים. הילדים קראו אותם מרצון (להבדיל, למשל, מספרי הלימוד שנלמדו בבתי הספר), וגם אם לא היו מנויים עליהם או רכשו אותם כדרך קבע, הם העבירו אותם מיד ליד. לכן, תיווך מסרים הנוגעים למשפט דרך עיתונות הפנאי הזו – בסיפורים ובשירים, אבל גם בטורי העורכים, במדורי חדשות, בתצלומים, בקריקטורות וברצועות קומיקס – עשה את היחס למשפט ולרעיונות שנכרכו בו לנגיש.

מה חשבו נותני טון בתרבות בתקופה זו – מחנכים, יוצרים ואחרים, על המעבר מיישוב למדינה ועל התודעה שיש להנחיל לאזרחי ישראל, ולילדים בפרט? מצד אחד, הם שאפו ליצור תדר או ממד מגונן וחמים כלפי הילדים, ולא רק בפן הלאומי. זרמי מעמקים כמהו להשיב את הנורמליזציה והפיוס לחיים שהתערערו בשנים שקדמו להקמת מדינה, להחזיר את 'המאה של הילד', כפי שכונתה המאה ה-20, אל הילדים, להגן עליהם ולהרחיקם מענייני השעה הציבוריים. אך בצד זה, הייתה באוויר גם תחושה שאי אפשר היה להתעלם ממנה, כי נדרש שינוי פעיל; בשנת 1949, בפגישת סופרים ומשוררים עם דוד בן-גוריון, אמר הסופר והמשורר אברהם ברוידס (שבין שאר עיסוקיו כתב גם לדבר לילדים ולהצופה לילדים): "ההישג הגדול של [הקמת] המדינה – אינו עדיין סוף פסוק ואינו קצו של חלום גדול. [...] המדינה מתחילה במשימה כבדה. בפרשת בראשית רבת תכונה. היא נתבעת, בתוך הצרכים הכלכליים, להפיח רוח חזון במפרשיה. שכן המוני העם זקוקים למצוות, לציוויים מוסריים". בסימפוזיון ספרותי

⁷ לגישה הראשונה ולדיןן בפערים בין הגישות ראו: ניר קידר "מבט חדש על הקמת מערכת המשפט הישראלית" **ישראל** 11 29-11 (2007). לגישה האחרת ראו: אהוד שפרינצק **איש הישר בעיניו: אי לגליוס בחברה הישראלית** (1986); יונתן שפירא **הדמוקרטיה בישראל 35-40** (1977); יונתן שפירא "המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית: מפא"י כמפלגה דומיננטית" **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים** 40-53 (אורי רם עורך 1993); משה נגבי **מעל לחוק: משבר שלטון החוק בישראל** (תשמ"ז); פנינה להב **ישראל במשפט: שמעון אגרנט והמאה הציונית** 128-132 (1999) (להלן: להב); מנחם מאוטנר **ידידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי** 122-123 (1993). ראו גם: אסף לחובסקי "אימון באזרחות: יצירת הציות לדיני המס בישראל של שנות החמישים" **זמנים** 98 46-57 (2007). להרחבה ראו בספר: דיסקין, בעמ' 18-20.

שיוחד לספרות ילדים ונערך כמה שנים מאוחר יותר, ב-1956, אמר ברוידס גם: "הספרות הטובה באה לסייע לחישול האופי ומוסיפה לילד ולנער ויטאמינים של אומץ ועוז לקראת עתידם ויכולת עמידתם כאזרחים נאמנים לחברה ולמדינה. [...]. וזהו תפקיד הספרות: להגביר אמונה בלבבות שיהיה טוב, שהצדק יופיע".⁸ לדידי, השימוש בז'רגון המשפטי - ה'רך' משהו (חתירה ל'טוב', ובעיקר - שימוש במילה 'צדק') - היה משמעותי; עתה נועדו החברה ומדינת היהודים להתלכד עם הצדק והציונים המוסריים. בעיקר בראשית התקופה אם כי גם אחריה, הגדירו גם מחנכים ויוצרים נוספים את קום המדינה כקן פרשת מים, שחר של יום חדש.

אלא שיחד עם התקווה והתרוממות הרוח, ניתן לאתר בדברים גם דריכות אל מול העתיד; מקובל לראות בצעירי הזמן ההוא דור שצמח בצל האבות המייסדים והעדיף את בניין המדינה ואת ביסוס הישגי המהפכה שאפיינה לכאורה את הדורות הקודמים על פני מרד בדור ההורים – אבל ילדים, ובעיקר בני נוער, לא נחשבו למשתפי פעולה עם ציוויי המייסדים בלהט הנדרש, אלא לפעמים אפילו כבעלי חולשה מוסרית פנימית שיש להתגבר עליה. הם נתפסו כמי שנתונים בהווי חיים המכוון לקרייריזם ולאינדיבידואליזם, מושגים שנשאו עמם מטען שלילי בשיח ההגמוני של שנות המדינה הראשונות ושיקפו לכאורה משבר חלוציות. לכן, הגישה הייתה שיש ללמד את הצעירים את גודל השעה, שיש מה למנוע, מה לתקן ומה לקדם, וכי נדרשת יד מכוונת. במובנים רבים עיתוני הילדים ראו עצמם מדריכים בעניין זה: הם הועידו לעצמם תפקיד – להקנות לקוראים הצעירים כלים שיסייעו להם להבחין בין 'טוב' ל'רע', לצקת בהם תכנים ערכיים ואתיים, ולטעת בהם ערכי מוסר.⁹ ולמרות שלא כל מערכת של כללים יכולה אמנם להתכנות "משפט", נוכחתי במחקר מדגמי מקדים, בהסתמך על כתבים רשמיים ועל עיתונות כללית וביטאוני מחנכים, כי גם למשפט היה חלק חשוב בשיח של שנות החמישים בזיקה לצעירים. מאחר שהמשפט היה חלק משיח קיים, שיערתי שאפשר יהיה למצוא גם לחינוך המשפטי ביטוי בעיתוני הילדים – על שלל הז'אנרים שהופיעו בהם.

עניין נוסף שהוביל את המוטיבציה המחקרית מבחינתי, מעבר לסקרנות ולרצון לחלץ את הסיפור המשפטי של עיתוני הילדים המרכזיים בתקופה הראשונה של המדינה, היה להבין לעומק את החינוך המשפטי לילדים בארץ מפריזמה תורת-משפטית/פילוסופית, שההיסטוריה סיפקה לה גדר יישום. 'חינוך משפטי' הוא מושג שבדרך כלל נדון בהקשר של חינוך גבוה למבוגרים - אבל עיצוב עולמם המשפטי של

⁸ לדברים מפגישת דוד בן-גוריון עם סופרים ומשוררים (חלק שני), שנערכה ב-11.10.1949, ראו בספר: דיסקין, בעמ' 21; אברהם ברוידס "לבעיית הספרות לילדים: מאת סופרים ומחנכים (סימפוזיון)" 1-3 (1956). לחלוקה לתקופות מבחינה משפטית ראו: אסף לחובסקי 'בין "מנדט" ל"מדינה": על חלוקת ההיסטוריה של המשפט הישראלי לתקופות' **משפטים** כט(3) 689-721 (1998). על הבחירה להתמקד במחקר בעשור הראשון למדינה למרות שעיתוני הילדים היו תופעה קיימת עוד לפני כן ואף שהמשפט הישראלי לא הפציע עם קום המדינה, ראו דיסקין, בעמ' 20-23.

⁹ על מחויבותם של העיתונים לחינוך ראו דיסקין, בעמ' 41-45.

ילדים כחלק מן החינוך הכללי, גם זה הבלתי פורמלי, חשבותי, דרך חיבורם המשפטי, הוא נושא בפני עצמו, שמעלה גם תהיות גדולות, חלקן עתיקות, על הילדות כתופעה אנושית; שאלות שנוגעות להתגוששות הנצחית בין סביבה ותורשה, על הקשרים שבין מציאות, זיכרון ודמיון, על החיבורים בין פרק הזמן של תקופת הילדות הרחוקה ובין בני האדם שהפכנו להיות, ובפרט על השפעתן של מחלות ילדות חינוכיות על החברה שהתהוותה.¹⁰ המשוורת ויסלבה שימבורסקה תיארה זאת בדרכה הפואטית בשיר "תצלומי הראשון של היטלר" דווקא כשהנגידה בין סצינת צילומו של התינוק המתוק, החי בעיירה האוסטרית בראונאו, שוחרת החוק והשלום לכאורה, ובין מי שהפך להיות אותו פעוט בבגרותו, כשהיא רומזת למה שמצוי מתחת לפני שטח, ולבנאליות של היומיום, שחינוך מוסרי אמיתי כנראה נעדר ממנו:

ומיהו התינוקון הנה שבמתניה? / והו אדולפיק הקטן, בנה של משפחת היטלר! / אוילי יניה דוקטור למשפטים פשיגדל? / או טנור באופרה של יניה? / של מי היד הקטנטנה הזאת, של מי האזן, העין, האף הזעירים? / של מי הקטן הקטנטנה המלאה חלב, עדין לא ידוע: / של דפס, רופא, סוחר, פמר? / לאן יגיעו הרגלים הקטנטנות, המצחיקות הקלו, לאן? / לגנון, לבית הספר, למשך, לחתנה? / אוילי עם בתו של ראש העיר? / אדון צלם יעשה קליק מתחת לשרוול השחר. // פוטו-קלינגר, גרבנשטרסה בראונאו, ובראונאו היא עירה קטנה אף מכבדת, / חברות סולידיות, שכינים טובים וישרים, / ניהוח עוגת שמרים וסבון אפורי. // יבבת הפלבים ופעמי הגורל אינם נשמעים. / המורה להיסטוריה מרופף את צנארונו / ומפקק מעל למחברות.¹¹

¹⁰ שאלות גדולות ואף קיומיות הנוגעות להמשכיות של ה'אני' או ה'אנחנו' על רקע חלוף הזמן העסיקי פילוסופים ואנשי הגות ומחקר מאריסטו, עבור ברוסו, פרויד, סארטר, לאקאן, קוהלברג ואחרים, שעקבו אחר התפתחותם של בני אדם מילדות, מתוך הנחה כי זו נותנת בהם את אותותיה בבגרותם. גם סופרים התייחסו לילדותם ככתיבה, מתוך שהם רואים בה את הבסיס למי שהם בהווה. מקרה לדוגמה הוא זה של ז'ורז' פרק (1936-1982), באוטוביוגרפיה המפורקת והקודרת שכתב, **W או זיכרון-הילדות**, שגם היא מבוססת על ההנחה שהילדות ניכרת גם באדם הבוגר (פרק, שהיה יהודי, הוחבא כילד אצל קרובי משפחה בצרפת של משטר וישי; אמו נספתה באושוויץ ואביו נהרג כחייל בצבא צרפת). ז'ורז' פרק **W או זיכרון-הילדות** – סיפור 47-48 (אביבה ברק מתרגמת, 1991). מדף הספרים כמובן גרוש בזיכרונות ילדות של כותבים, מעמוס עוז ועד פיליפ רות, וכן הם מיוצגים גם באמצעי השעתוק הטכני, כגון בקולנוע: **האורח קיין** לאורסון וויילס (1941), **ימי הרדיו** לוודי אלן (1987) ואחרים. למעשה, לעתים כבר בתקופת הילדות יכולים ילדים להתוודע לחשיבותה של הילדות כאמצעי שיכונן אותם בבגרותם, וראו את ספר הילדים המספר על ילדותם של קלאסיקונים מתחום ספרות הילדים: שלמה טנאי **גם גדולים היו קטנים: ספורים מאחורי הסירים** (אחרית דבר: אוריאל אופק, אירום: יפה טלרק, 1987).
¹¹ ויסלבה שימבורסקה "תצלומי הראשון של היטלר" **שלהי המאה** 12-13 (רפי וייכרט מתרגם, 2011). לסיפור נוסף ברוח זו, שיש בו ידיעה על הצפוי להתרחש, ראו בטקסט שכתב (למבוגרים) אותו רואלד דאל שהוזכר בפתחה: Roald Dahl, *Genesis and Catastrophe: A True Story*, KISS KISS 156-162 (1959).

הדרך למחקר: נפתוליה של הווייה-זוקטורוזה, לצד שמחות קטנות

אל המחקר הגעתי מתוך חוסר ידיעה כמעט מוחלט בנוגע למה יתגלה בין דפי העיתונים. אחרי ההתלהבות הראשונית מאישור הנושא למחקר, לאורך תקופת סקירת החומרים הארוכה, ניקר בי חשש שמא לחלום הגדול הפרטי שלי – לבסס דיון על טיבו של המאמץ לחינוך משפטי לילדים בעיתוני הילדים בימים ההם – אין תקומה. הסיבה לכך הייתה שהמשפט, אפילו במובנו הרחב, הקשור בענייני מוסר חברתי, הסתווה היטב בעיתונים. כשפותחים את כרכיהם, השמורים כיום בספריות ובארכיונים, לא משפט הוא שקופץ אל העין, אלא כל אותם תכנים צפויים וידועים, וכיניהם טקסטים על מקומות ונופים מהארץ ומחוץ-לארץ; תמונות מחיי הערים, הקיבוצים, הכפרים, המעברות ויישובי הספר; עניינים שנקשרו בשעות הפנאי – בילויים, חוגים, תחביבים והחופש הגדול; חוויות יומיומיות במסגרת הבית, המשפחה, הגן, בית הספר והחברים; פעילויות ממוסדות, טיולים, חגים ומועדים, מורשת ישראל, גולה ועלייה; אישים מהארץ והעולם, וכן ספרות יפה המנותקת מאירועי הזמן, שתרמה בוודאי לחינוכם של הילדים לאסתטיקה והייתה רבת-קסם כשלעצמה. הרבה שירים על ציפורים נודדות, סתיו וחצב. אבל משפט?

ואמנם, עד מהרה התברר לי שהנושא סבוך מכפי שחשבתי, וכי נדרשים לו לימוד מקיף ואורך רוח, בצד 'חביצה' יסודית.¹² ראשית, גודש 'אירועי המשפט' והנושאים שנכרכו בו וקרו בשנות החמישים, ידועים יותר ופחות, היה מסחרר, והעמיד אתגרים (ומוקשים) מבחינת הצורך להעמיק בידע ההיסטורי ולברוק את ביטוייהם בעיתוני הילדים; הצעות לחוקים שעלו וירדו בתחומים שונים וחקיקה ממשית, משפטים מתנהלים, פרשות משפטיות והתפתחויות פוליטיות מבית ומחוץ – כל אלה היו אספקטים שהיה נחוץ לבחון בתוך ומחוצה לעיתונים, לפחות בשלב התוויית דרך המחקר. שנית, כאמור, מציאת תוכן בעל גוף רלוונטי הייתה עניין של ממש, שכן המשפט וערכיו לא היו תמיד תחומי עיסוק עיקריים בעיתונים, ודאי לא ישירות, ונדרש לאתרם וללקטם. בהקשר זה העטיר על המחקר הראה הרעיון כי המשפט עשוי להיות סמוי מן העין¹³ – בפראפרזה על כותרת מאמרו המפורסם של מנחם מאוטנר בנושא, שהיה לי מורה נבוכים מגדלורי בתקופת המחקר. לפי רעיון מתוחכם זה של מאוטנר, לא רק ביטויים ישירים מספרים את סיפורו של המשפט, ועניין זה חבר לתחום ההיסטוריה של המשפט בזיקה לתרבות הילד, שיחד הובילו אותי בדרכים עוקפות; הנושא המשפטי זימן התבוננות פתוחה בעיתונות הילדים, מעין מקור ייחודי שבו לשון החוק תורגמה לשפת הילדים בנתיבים שסומנו בידי מחוללי העיתונים. ואמנם, כדיעבר

¹² 'חביצה' – פועל שאומץ כאן בהשראת המשל על שתי הצפרדעים שנפלו לכד חלב – האחת התיאשה וטבעה, והשנייה המשיכה לשחות ולבחוש בחלב, עד שהפך לחמאה מוצקה והיא יכלה לצאת מהכד.

¹³ מנחם מאוטנר "המשפט הסמוי מן העין" אלפיים 16 45-72 (1999).

הבנתי גם שדווקא הרחבת המסגרת מעבר לכיטויים הישירים ביחס למשפט - היא שאפשרה ליצור תמונה שלמה, הגדולה מסך חלקיה.

מתודולוגית, ההתבוננות נעשתה במישורים שונים, וגם בגבהים שונים, על פי ההיגיון המחקרי של top down ו-bottom up; ראשית, נערך מסגור (framing) של המחקר מבחינת העיתונים שנבחרו להשתתף בו. בעשור הראשון למדינה ראו אור עיתונים רבים נוספים בעברית, אך רובם היו זניחים יחסית מבחינת מעמדם ותפוצתם. אחרי בדיקה של שדה עיתונות הילדים של התקופה, החלטתי להתמקד במחקר במרכזיים מביניהם, שהיו גם כך מגוונים ורחבי יריעה.¹⁴ היו אלה **דבר לילדים** האמור (של ההסתדרות), **משמר לילדים** (של מפ"ם), **הצופה לילדים** (של תנועת המזרחי הדתית-ציונית) ו**הארץ שלנו** (של גרשום שוקן, מו"ל פרטי, שבצד זה היה חבר כנסת מטעם המפלגה הפרוגרסיבית בחלק מן התקופה).¹⁵ עיתונים אלה, שהיו כאמור נחשבים ופופולריים, נקראו על ידי הילדים מרצונם החופשי ובד בבד נתפסו בעיני יוצריהם ככלים חינוכיים לכל דבר, ולכן שיערתי כי המשפט עשוי להיות חלק מהם וכי לבדיקתם יש פוטנציאל משמעותי. את ההיפותזה הזו חשבתי שיש לבחון בכל הז'אנרים הקיימים, ובחנתי אותם כמיטב יכולתי בכל האספקטים האפשריים, תוך בירור עובדות הקשורות לעניינים שעמדו במוקד הכתיבה לילדים, וכן אגב התחקות אחר עקבות לכתיבה גם בארכיונים, למשל – רמזים ליחסם של כותבים להיבטים שנקשרו במשפט מחוץ לעיתונים, או לזיקתם למשפט או לפוליטיקה באופן שהיה עשוי להשפיע על היחס למשפט בכתיבה בעיתונים. וכן, בצד העבודה על מיפוי תכני העיתונים, קורפוס המחקר המרכזי, נבחנו הנושאים שהעסיקו את מנהיגי המדינה, את אנשי המשפט בני הזמן, את היוצרים, ונכחו בשיח הציבורי.

---

¹⁴ על שדה עיתונות הילדים עצמו או ראו דיסקין, בעמ' 29-30. על שיטת המחקר שאומצה לבחינת השדה והנושא ראו: Anselm L. Strauss and Juliet Corbin, *Grounded Theory*, *Methodology: An Overview*, in: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.) *HANDBOOK OF QUALITATIVE RESEARCH* (1994) 273-285; דן גבתון "תיאוריה מעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותי" **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** 195-227 (נעמה צבר בן-יהושע עורכת, 2001). המחקר לא עסק בכתיבים לילדים פלסטיניים מאותה תקופה, שכווהם לא מצאתי – ואולי אין תימה בכך, על רקע אירועי הזמן. לא מן הנמנע שהוצאת עיתוני ילדים הייתה בגדר לוקוס בלתי ריאלי לערביי המדינה, בניגוד למו"לים היהודים שכבר פעלו בארץ בתקופה זו, ונסמכו ברובם על ארגונים תומכים דוגמת המפלגות. מכל מקום, מנקודת המבט הילדית הישראלית-יהודית הייתה הילדות מנותקת מן המציאות במובנים מסוימים, כפי שכתב באחרונה גדעון לוי בעיתון **הארץ** על ילדותו באותן שנים: "השוואה היתה בכל מקום, אבל לא רצינו לשמוע ולא לדעת, לא מהורינו ולא ממורינו. חשבנו שהם הלכו כצאן לטבח. על הנכבה מובן שלא שמענו, גם לא את שמה. מעולם לא שאלנו מה הן החורבות בכל פינה ומה קרה לבעלים שלהן" (18.5.2023). לארכיאלוגיה של ידע מקומי ראו את ספריה של תמר ברגר, למשל: **דינויסוס בסנטר** (1998), **ברוח בין עולם לצעצוע: על המודל בתרבות הישראלית** (2008). לתפיסה נוסטלגית יותר (אם כי מדודה) ראו: אמנון דנקנר ודוד טרסקובר **איפה היינו ומה עשינו: אוצר שנות החמישים והשישים** (1996). לטרנספקטיבה המבקשת לשרטט ביוגרפיה קיבוצית של ילדי שנת 1948, ראו: חנה יבלונקה **ילדים בסדר גמור: ביוגרפיה דורית של ילדי הארץ 1948-1955** (2018).

¹⁵ **הצופה לילדים** נסגר בשנת 1964. שלושת עיתוני הילדים המרכזיים האחרים התלכדו בשנת 1985 והיו לעיתון הילדים **כלנו**, שאותו ערך דוד פאיאנס, העורך האחרון של **דבר לילדים**.

למחקר נלוו אתגרים נוספים, משום שמעבר לצורך לחשב את הליכותיו של המשפט בתרבות הילד הקיימת על רקע חוויותיהם של הילדים בחיי היומיום ולאחר את מוקדיו הפרקטיים, היה דרוש להבחין בין עיקר וטפל ולאחר בינות להררי הטקסטים מעוררי בלוטות הנוסטלגיה את המשמעויות המחקריות, תוך הפעלת מנגנוני גיוס הידע הֶצְבֹּר וחוש הביקורת. ואמנם, כדי ליישר קו שכלתני, יצרתי הזרה נחוצה על ידי כך שחילקתי את עבודתי בין סקירת המקורות העיקריים בעבודה – העיתונים עצמם – ובין בחינת הפרוטוקולים של דיוני מועצת המדינה הזמנית, של דברי הכנסת בשנות החמישים, של חומרי החקיקה ושל הפסיקה, וחומרי מחקר נוספים ("חומרים משניים"), כשאני שבה ובודקת את ביטוייהם בעיתונים כדי לראות אם יוכלו "להחזיק" פרקים ולספור סיפור על משפט וחברה. כך חברו שרי המשפטים פנחס רוזן ודב יוסף (שהיה בין השאר גם שר האספקה והקיצוב), למאירים נחום גוטמן ואריה נבון, וגם השופטים משה זמורה, שמעון אגרנט, ש"ז חשין ואחרים, לימימה אבידר-טשרנוביץ, לאה גולדברג ומרים ילן (שטקליס), כאשר ניכר שבדרכיהם התגייסו היוצרים (ולא מן הנמנע כי היה זה מבלי דעת), לכוון שיח משפטי-חברתי באותה תקופה. אספקט חשוב נוסף במחקר מבחינתי היה גם בדיקתם של נושאים שאליהם לא התייחסו העיתונים. במידת האפשר התעככתי על הסיבות להתעלמות מנושאים מסוימים, מתוך גישה שכאשר הזניחו אותם יכלה להיות לכך משמעות. רק אחרי חריש עמוק וארוך השתכנעתי שאמנם אפשר לדון בעיתונים בדיקה לענייני משפט ולסוגיות מוסר ולהפיק מכך תובנות שיש להן משמעות ממשית.

בין חפירה לממצאים: מבעד לעדשת מיקרוסקופ המעבדה

במחקר התגלו התייחסויות ישירות של העיתונים לסוגיות שהעסיקו את המדינה הצעירה. קצרה כאן היריעה מלציין את כל הנושאים שבעניינם הכילו העיתונים הפניות ישירות למשפט, ובכל זאת, על קצה המזלג: עזיבת השוטרים והחיילים הבריטים, שנתפסו כמייצגי שיטה משפטית בלתי הגונה ואף שנואה, את הארץ, וסקירת שלטון המנדט, בדרך כלל מזווית ביקורתית (אי ביטול עונשי המוות והמלקות בזמנו); הבעת תקווה לנוכח התפתחויות משפטיות המתקמות במדינה; כתיבה על משפטים בגולה, ועל הדין בגולה בכלל, שהוצג כעוין, בעבר ובהווה (פרשות דרייפוס ובייליס כמשל, וגם – משפטי פראג, משפט הרופאים ועוד). משפטים שהתנהלו בארץ הופיעו לפעמים, וכך התנהגויות שנכרכו בחוק, כגון הצטרפותם של ילדים לעבודות השיטור בכבישים, כמו גם גילויי הערצה מצד ילדים לחברי כנסת (קרי, מחוקקים) וכן לשופטים (למשל, שופט בית המשפט העליון שמחה אסף, כשנפטר). עדכונים רבים הובאו בעיתונים לגבי חוקים מסוימים, ובהקשר של החוקה (שבהצופה לילדים, למשל, מנקודת זמן מסוימת, הוצגה כבלתי רצויה, באשר ליהודים יש את חוקת האל).

בנוסף לנושאים הנקודתיים שעלו בעיתונים באופן ישיר, התחוור שהיה בהם ביטוי להוויות מתמשכות שהתקיימו בשלושה מישורים, שבספר התגבשו לכדי שלושה פרקים תמטיים: פרק כלכלי (הדן ביחס העיתונים לגזירות הצנע, קרי לקיצוב במזון ובחומרי גלם), פרק חברתי (העוסק בתגובות העיתונים להסדרה של תחום החינוך במדינה) ופרק ביטחוני (שעניינו המצב המשפטי בזירה הביטחונית, בדגש על הגבולות הפיזיים של ישראל עם שכנותיה ובתוכה עצמה). כל אחד ממישורים אלה נתמך בהסדרה משפטית רשמית והיה נתון להפרות. בתחום הכלכלי, עברייני משטר הצנע היו הספסרים והקונים בשוק השחור, ובנוסף הצנע העלה סוגיות של זכויות אזרח על רקע הגזירות שהוטלו על האזרחים וזכויות יתר אשר להן זכו מי שהיו קרובים לצלחת, תרתי משמע, ופרקטיקות ציות ייחודיות. בתחום החברתי, עברייני חובת החינוך שנחקקה בחוק לימוד חובה, שהיה מן החוקים הראשונים שחוקקה הכנסת ב-1949, היו הורים שלא שלחו את ילדיהם לבתי הספר, מעסיקים שהעסיקו ילדים שלא כדין על חשבון הלימודים, ובפועל גם המדינה, שהתקשתה להקצות לחינוך משאבים ולטפל בהיעדר הציות ובעבריינות הנוער. הפרק עוסק גם בפוליטיקה שולגה אל העיתונים, הן באשר לחוק זה והן בנוגע לחוק חינוך ממלכתי (1953), שנועד לאחד את החינוך אך בפועל יצר חלוקה מגזרית ושתוצאות גלגוליו ניכרים גם בחינוך בישראל של ימינו. בתחום הביטחוני, בהקשר של הסגת גבולותיה של המדינה הצעירה, שהותוו בפועל בהסכמי רודוס ב-1949 ונתמכו בהסדרים משפטיים בינלאומיים ומקומיים, היו העבריינים, מצד אחד, ערבים שחדרו לתוך מדינת ישראל ממדינות שכנות, ומצד שני – יהודים שגנבו את גבולות ישראל אל מדינות ערב, והיו מעורבים גם בהיבטים אחרים של הפרת שלטון החוק. הקריאה בעיתונים על שלושה מצבים פתולוגיים אלה – ששיקפו גם את התרבות הכללית – לימדה על מידת המחויבות של הכותבים להמחיש לילדים את ההוויות המשפטיות המורכבות ועל מעמדו של שלטון החוק. כל אחד מהנושאים הללו זכה לטיפול עשיר בעיתוני הילדים ומאיר בדרכו פן אחר של העיסוק המשפטי על ציר הזמן, שהשתלב בשיח החברתי בתחום הציבורי. למעשה, תוך כדי המחקר הבנתי שבצד סקירת ההיבטים המשפטיים, היו הנושאים הללו, המשתייכים לשלושה תחומי דיון קלאסיים – כלכלי, חברתי וביטחוני – רלוונטיים גם להבניות היררכיות ולחלוקות חברתיות מרכזיות: גברים-נשים (מגדרית, בפרק הכלכלי), אשכנזים-מזרחים (עדתית, בפרק החברתי) ויהודים-ערבים (לאומית, בפרק הביטחוני). אלא שמבחינת מהלך העבודה, למרות התיאור הסדור שכאן, היה השיח המשפטי-חברתי בעיתונים חמקמק למדי; נושאים שהתחברו בעולמם של הילדים לשדה המשפט נגלו רק בקריאות חוזרות של החוברות, ולא דווקא עלו במבט ראשון. נפילת אסימונים' בדיעבד לקריאה לא הייתה עניין נדיר מבחינתי בזמן המחקר; הנה כי כן, המשפט היה סמוי מן העין, אך סופו שנתגלה. כמובן זה, העובדה שהיקשתה עליי בתחילה את העבודה, כי העיתונים אינם סרוקים במלואם באף מאגר ושהפונקציה של חיפוש דיגיטלי לא הייתה רלוונטית להם, התגלתה בהמשך כנכס, שכן אט-אט, עקב

בצד אגודל, התברר שעל ידי שימוש באמצעים רטוריים לא טריוויאליים או הנחיות ייחודיות, עניינים שנדמו בתחילה להיות זוטות או פכים קטנים התבררו כבעלי השפעה מבחינה מחקרית. אחד מאתגרי המחקר היה לכן לנסות ולדמות קריאה של ילד, לחדד את החושים ולהשתדל לשים לב, בצד התמונה הגדולה, גם לפרטים קטנים, אלה שהעין העכשווית, המנוסה, המורגלת, המשועממת, נוטה לדלג מעליהם. אימוץ של עמדה זו העלה, למשל, כי העיתונים עודדו את הילדים להקים גינות ולעודד את הוריהם להקים משקי בית מניבי מזון כדי לייתר את הפנייה לשוק השחור בתקופת הצנע – דבר שלא דווקא היה מתגלה אילו היה המחקר מתמקד במילות חיפוש מקודדות צפויות. במובן זה, המחקר חשף בפניי גם מה היה המשפט בעבור ילדי שנות החמישים (גם אם בתיווך המבוגרים); כיצד נחוה 'עולמם המשפטי' הקונקרטי (ואפילו אם לא הבחינו בו או היו מודעים לו בזמן אמת), ואיך באו בו לידי ביטוי החזון והממשות, כדבריו של חוקר המשפט האמריקאי הנודע רוברט קאבר, המצוטטים כאן בראשית הדברים.

תוצאות הבדיקה היו לפעמים מפתיעות: על השואה בהקשר המשפטי, כולל על משפט קסטנר, נכתב אך במשורה בעיתונים, אולי משום שהיה זה "עשור הגבורה" שאחרי "עשור השואה והמאבק לקראת מדינה", והתפיסה החינוכית האדירה נושאים אחרים על פני נושא מורכב, עצוב וטעון זה;¹⁶ מעניין היה לראות גם שפרשת עיתוני המפלגה הקומוניסטית **קול העם ואל אתיחאד**, המוכרת בשם 'פסק דין קול העם', לא העסיקה את העיתונים (אמנם, כחלק מהמגמה הכללית באותה תקופה), וכך גם לא עניינים רבים נוספים שאני סברתי שהיו חשובים. נדרשתי להאט את הקריאה ולנסות לדמיין (באמצעים מחקריים, כולל שיחות עם בני הזמן ההוא) את החיים בתקופת המחקר בארץ, ואת ילדי שנות החמישים. מה היה בשבילם הצנע, וכיצד, לעומת זאת, ניסו העיתונים לתווך להם אותו? כיצד תפסו הקוראים, שהיו בעיקר בני ותיקים, את השתנות חברת היישוב שהכירו הוריהם, על רקע העלייה הגואה והיוזמות לחקיקה שתסדיר את המצב, בחוק לימוד חובה ובשדה החינוך בכלל? שאלות שהתעוררו במלוא עוזן נגעו באופן כללי יותר לדמות האדם שביקשו העיתונים לייסד: האם ראו בקוראים חלק ממגמת תיקון עולם באשר לאוכלוסיות אחרות, רחוקות מהם: ילדי שיכונים ומעברות, ערביי הארץ, אזרחים ממדינות ערב? וכיצד הבינו את מושג הגבולות הפיזיים, הגיאוגרפים, ואת שלטון החוק עליהם ביחס לאוכלוסיות כבושות ומגורשות?

והיה גם ההיבט המגורי של העיתונים – שהכפיף כל עיתון לחוקי משחק פנימיים משלו. בעוד שהיו נושאים שאופיינו בהתייחסות דומה מצד כל העיתונים, כך שהיה ניתן לדון בהם במקובץ, אחרים נדונו בהם באופן ייחודי, שכן היו עניינים שבהם הייתה תהום פוליטית פעורה בין העיתונים. גם בתחומים שבהם הם היו תמימי דעים, התגלו דגשים שונים בכל אחד מהם. למשל, עיתוני הילדים עודדו את קיומו של חוק לימוד

¹⁶ ראו על כך: טליה דיסקין "יד הרוקמת באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט לרבקה ברוט בראי תרבות הילד בישראל" פורום עיוני משפט מד' 1-18 (2020).

חובה, בייחוד בקרב אוכלוסיות שזוהו בהם כלא-לומדות, כגון ילדי העולים, ובכל זאת היחס לסוגייה היה שונה ביניהם. כך, המדור החדשותי של **הארץ שלנו** הבורגני דיווח באריכות על אב שהובא לדין כי מיאן לשלוח את בנו לבית הספר, ונקט לשון קשה כלפי האב, שהוצג על ידו כפרימיטיבי באשר לא העריך את חשיבותה של השכלה והפר את חוק לימוד חובה.¹⁷ לעומתו, **משמר לילדים**, העיתון הסוציאליסטי (אשר לו נלווה ניצוץ מרקסיסטי), זעק את זעקתם של העניים בחברה, שאינם יכולים לשלוח את ילדיהם לבית הספר משום הצורך להיעזר בילדים לפרנסת הבית; לדוגמה, בסיפור הילדים 'סוסתו של מוביל הקרח' שפירסם שלמה ניצן, סגן עורך **משמר לילדים**, בעיתון ב-1952, שתל הכותב ביקורת מעמדית: הסיפור גולל את סיפורו של ילד עובד ושמו שלום, שאביו, סעדיה, מתקשה לשחררו ללימודים ובכך לקיים את חוק לימוד חובה: "חק-חנוך-חנם [כך במקור] הנהוג בארצנו, דבר יפה הוא, אך אין הוא מבטיח פרנסה להורים עניים על-מנת שיוכלו לשחרר את ילדיהם מעבודה ולשלחם לבית הספר", נכתב בסיפור.¹⁸ בדברים נתהדהדו נוכחותם בשיח של יוצאי ארצות האסלאם שכלפיהם הובעו זולתיות ואמפתיה בצד התנשאות, וכמובן - גם ביקורת על מפא"י, בבחינת רמז לבקיעים במדיניותה הכלכלית, בתקופה שבה הייתה מפ"ם, הורתו של **משמר לילדים**, באופוזיציה. הנה כי כן, שוב לא יכולים אנו להתבונן בעיתוני הילדים כאמצעי העברת זמן-פנאי סתמי ותמים.

מעבר לשאלה הפילוסופית בדבר ההשפעה הממשית של עיתוני הילדים על קוראיהם (קורה שלא נכנסתי לעוביה במחקר), הרי שאופי השדה שאליו השתייכו העיתונים הנחקרים והיה מוטה פוליטית גם העסיק אותי בשאלה שאלה צוללים תדיר חוקרי תרבות, חינוך וילדות נוספים, והיא שאלת ההכוונה: עד כמה אפשר היה ללמוד ממנה על הלכי רוח 'מלמטה',¹⁹ ושמה עיתוני הילדים שיקפו עמדה רשמית בלבד, של ההנהגה והתנועות הפוליטיות שמכוון יצאו – אפילו **הארץ שלנו** של גרשום שוקן, שבו הוצהר לעתים קרובות מעל דפיו כי הוא א-פוליטי וחופשי. כתיבתם של ילדים שניתנים לזיהוי כיום הייתה אמורה לכאורה לחזק את ההבנה שהעמדות הגיעו מלמטה. כאלה היו טקסטים שכתבו העיתונאי הצעיר ולימים השופט עודד מודריק, וכותבים כמו אסא כשר, שכתב בגנות ענישה פיזית של ילדים, או נורית זרחי, שהתוודתה על גניבת סבונים ממחסן קבוצת גבע – שלושתם **בהארץ שלנו**. גם הילד לשעבר אריה סצמסקי-סתר (אדם שיצר עמי קשר והזדהה כילד שכתב **בהצופה לילדים** אחרי שגילה

¹⁷ "בארץ ובעולם – גם הורים חייבים ללמוד" **הארץ שלנו** כרך ב (23.4.1952). הנה הציטוט: "יתכן שהנאשם הנ"ל לא [...] תאר לעצמו, כי אם יחסיר בנו שעורים בבית הספר, יחשב הדבר כפשע בעיני המדינה. וכאן בא חוק חינוך [צ"ל לימוד] חובה להעמידו על טעותו. וגם תפקידו של חוק זה הוא ללמד יותר מאשר להעניש. כי ישנם גם אבות שצריך ללמדם. אבות שבאו מארצות נחשלות, שאינם מבינים את חובותיהם במדינה מתקדמת".

¹⁸ **משמר לילדים** כרך ח 5-6 (7.9.1952). ברבות השנים הופיע טקסט זה במקראות לילדי בתי הספר בחינוך הממלכתי, ושם נעדרה ממנו ביקורת זו.

¹⁹ ראו למשל: קרלו גינצבורג **הגבינה והתולעים: עולמו של טוחן בן המאה השש-עשרה** (אורה איל מתרגמת, 2005); נטלי זימון דיוויס **שובו של מרטן גר** (מירי אליאב-פלדון מתרגמת, 2001).

עצמו מצוטט במאמר שכתבתי והיה בגדר קול מרגש מן העבר), הוסיף לתוכנה שהעיתונים היו מקור שוקק להתייחסות לענייני משפט מלמטה. ויחד עם זאת, השופט בדימוס עורר מודריק גם סיפר לי, כמרואיין במחקר, שעורכי הארץ שלנו שינו את כתבותיו לפי עמדות העיתון, כך שנראה כי בצד מתן הבמה לילדים להביע את עצמם, הטקסטים גם עברו תהליך של ברירה ואף שינוי בידי העורכים, וברי כי היו גם טקסטים שכלל לא פורסמו. הכתיבה ביחס לקרן המגן, מפעל מגביות לרכישת ציוד צבאי שהונחה בידי השלטונות ובסופו של דבר הפך לחוק ייב המגן (1957) היא דוגמה לתנועה הפוכה דווקא - מעולם הילדים (והתרבות הכללית) אל המשפט, שכן בעיתונים נכתב עליו בחיוב כמה שנים לפני שנחקק החוק, ובשלל דרכים שונות: ממכתבים ושירי הלל (!) שכתבו ילדים ועודדו את האוכלוסייה לתרום לו, ועד לתצלומים של ילדים המחופשים לקופות הנושאות את שם היוזמה בפורים.

ועם כל אלה, כידוע, קשה להערים על ילדים, ולכן מעניין היה לראות שלעתים בצבצה מבעד לרובד העליון של התוויות המבוגרים לחברה מתוקנת ומסודרת גם כתיבת ילדים שהעידה על היבטים סותרים, חשפה צביעות והייתה חתרנית בדרכה.²⁰ כך, בהתכתבות בין הילדה רות קולודני, בת כיתה ז' מחיפה, עם אליעזר שמאלי, הסופר, המחנך והמורה הנודע לטבע, בתקופת הצנע, התמרדה רות הצעירה בנוגע לתעמולת הגינות בדבר לילדים, וכתבה שבכל הכבוד לצנע, הכרמל שבו היא גרה אינו מתאים לגידול ירקות ופירות, שבגידולם גם ילדים ממקומות אחרים בארץ מתקשים. שמאלי, שאליו הפנתה רות את המכתב, ניצל אמנם את השררה הבין-דורית של מבוגרים כלפי ילדים וחיזק את הנורמה הרצויה של גידול ירקות לשימוש עצמי. בטון דידיקטי כתב: "[...] חסר לנו רק סממן אחד ורצו ון שמו, כדי שתחת הנעצוץ יעלה ברוש, תחת הסרפד יעלה הדס ותחת הסירה הקוצנית יעלו עגבניה, מלפפון וקשוא [...]". כי צו- השעה היא: לגדל ירקות הרבה ולהציל את מדינתנו מרעב ומרוגז. [...] כי יש לנו אדמה, שמש ומים בשפע בארץ, ורק במרצנו נרכיבם ללחם, ירק ופרי – ונחיה בהם! ²¹ ואף על פי כן, מבעד לדברי העידוד/תוכחה של שמאלי, עלה קולה האמיתי של ילדה – שהייתה כמעט בבחינת הילד מהמעשייה 'בגדי המלך החדשים' להנס כריסטיאן אנדרסן.

בצד אלה, כאמור, המחקר העלה שהיחס לשלטון החוק בעיתונים היה בכל זאת מורכב, וכי הם לא עודדו את הילדים רק לציית לחוקים הפורמליים, ואף לא לנורמות מתקדמות של שלטון חוק במובן הרחב כמתואר. הדבר בלט בתחום הביטחוני, בהתייחסותם לעניינים שנכרכו בגבולות הארץ. כך היה בסיפורים תמימים לכאורה

²⁰ לזיכרונות ברוח זו מחוץ לעיתוני הילדים, ראו: נורית גרין עם דבורה גרין אל מה שנמוג (1997); יהודה אטלס הילד הזה: עין עירון, דואר כרכור - פרקי ילדות ונעורים (2017); וראו באופן כללי גם אצל סופרים שכתבו יצירות ובהן רכיבים דוקומנטריים ולפעמים גם אוטוביוגרפיים: חנוך ברטוב, ס. יזהר, אורי אורלב, אלונה פרנקל, יעל נאמן, אסף ענברי, וכן בסיפור מאת דליה רביקוביץ "הטריבונול של החופש הגדול" מוות במשפחה 34-65 (1977).

²¹ אליעזר שמאלי "מכתב ותשובה בצדו" דבר לילדים כרך כב 495 (21.5.1952). ההדגשה במקור.

למקרא, כמו זה שעמו נפתחה רשימה זו, 'המנהרה הסודית בנגב', שהצביעו על לגיטימיות של חציית הגבולות בידי ילדים, ולו רק בפנטזיה ומתוך חוסר מודעות, שבהם הלך ה'טוב' יד ביד עם הפרת החוק,²² וכך, אם כי בשינויים המחויבים ולמרות רטוריקה שוחרת טוב ושלוש, לא כל העיתונים גינו, וחלקם אפילו לא אזכרו, את טבח כפר קאסם, שנערך באחד מגבולותיה הפנימיים של המדינה, בעיתוי של מלחמת סיני ובחסות הממשל הצבאי (יוצא מן הכלל מובהק בהקשר זה היה **הארץ שלנו**). דוגמאות אחרות לקוחות אף הן מן ההקשר של היחס לגבולות המדינה – והפעם עם שכנותיה, למשל ביחס לפעולות הגמול, בכלל, ובכשל שאפיין את התייחסותם של עיתוני הילדים לפעולת קיביה (1953) בפרט, שהייתה פעולה חמורה שבה הרגו חיילי צה"ל עשרות אזרחים ירדנים בבתיהם, ושביגנה גונתה ישראל באו"ם. כך, דווקא **הארץ שלנו**, שנשא בהזדמנויות אחרות את דגל הליברליזם וזכויות האדם, אימץ את גישתה הבעייתית של ההנהגה, ומהדברים שהובאו בו השתמע שטבעי כי תושבי ספר נזעמים ינקמו באזרחים מעבר לגבול. העובדה שבמועד הפרסום כבר ידוע היה שצה"ל ביצע את הפעולה, ולא תושבי ספר, מוסיפה לתמיהה. בהקשר אחר ביחס לגבולות, עמדה אמביוולנטית כלפי שלטון החוק הובעה בעיתונים גם כלפי ההולכים לפטרה, שהצטיירו מהם כציונים עזי נפש, גיבורי תרבות מקומיים, מרטירים אפילו, אם כי למעשה הם גנבו את הגבולות בניגוד לחוק. ודוק: בסיפור הישראלי שסיפרו עיתוני הילדים על המחויבות לחוק לא הייתה שמורה הפנטזיה לדברי הסיפורת בלבד, אלא היא נכחה גם בחדשות ובטורי העורכים, ונלווה לה גם משב רוח פרקטי, בבחינת מימוש של דבריו המפורסמים של דוד בן-גוריון, שנאמרו עוד בשנת 1948, בהקשר של קביעת פקודת מניעת טרור (שהיוזמה לה הותנעה בתגובה לרצח המתווך השוודי מטעם האו"ם, פולקה ברנדוט, שאירע בירושלים ובוצע בידי חברי ארגון לח"י). בהתייחסו לטענות כי הפקודה נוגדת את חירויות הפרט, ובהן חופש הביטוי וההתאגדות, אמר בן-גוריון: "המתנגדים למלחמה יעילה בטירור משתמשים בפרינציפים משפטיים [...] אבל השאלה היא זו: האם אנו נוצרנו בשביל הפרינציפ המשפטי – או הפרינציפ המשפטי נוצר בשבילנו?"²³ התבטאות זו של בן-גוריון שיקפה גישה תכליתית בנוגע למשפט: החוק נוצר עבורנו ולא להפך, ועל כן הוא מזמן התייחסות גמישה. ברוחו זו של בן-גוריון, גם העיתונים הביעו לעתים תפיסה דומה: גם אם בהקשרים מסוימים היללו את החוק והתכוונו לבסס מדינת חוק המחויבת לערכי הדמוקרטיה הליברלית, היו מקרים שבהם בכל זאת נסוג עיקרון זה מפני עקרונות אחרים. אם כן, נראה שהדברים שנתגלו בעיתונים, חולפים מתחת לרדאר, העניקו לעיתונים עומק מעניין של אמביוולנטיות

²² באשר לגבולות ופנטזיה אפשר לציין גם את הקומיקס 'גידי גור' שנכתב בידי 'מרים' ואויר בידי 'אלישבע' **בהארץ שלנו** של שנת 1957, כרך ז (2.1957-6.2.1957), ובו, במקביל להחזרת השטחים שנכבשו בסיני במציאות במאוס 1957, תואר כחלק מהעלילה ערבי מעוזה שמבקש מגידי ישראל המשיך להחזיק בקרקע הכבושה.

²³ ע"ר, הישיבה התשע-עשרה של מועצת המדינה הזמנית 16-17 (23.9.1948).

כלפי החוק, ושיקפו את המצב האנושי המורכב ורווי הסתירות הפנימיות שבו נמצאו המדינה ואזרחיה, כפי שהעיר גם גדי ברזילי בערב הספר בחיפה. כאמור, סוגיית הצנזורה העצמית העסיקה את המחקר גם היא. התעלמות מפרשיות משפטיות ומנורמות של מנהל תקין או התאיידות של התייחסות אליהן (למשל, משפט שורת המתנדבים, שהארץ שלנו אמנם החל לסקר אך במהרה נדם) או הצגה סלקטיבית של נושאים מסוימים (כמו במקרה של פרשת לבון), יכלה להעיד על העמדות של העיתונים כלפי שלטון החוק. גם כאן, היה ביטוי לנטיות הפוליטיות. רמז ליחס לשחיתות בא לידי ביטוי למשל בימי הצנע, שבהם נמנע דבר לילדים מביקורת על מפא"י. באותה תקופה נטען כלפי פונקציונרים ואחרים המקורבים להנהגת מפא"י כי הם נהנים מזכויות יתר באופן שאינו מוסרי ואף לא חוקי. בהלימה לכך ניתן לציין למשל את ברכה חבס, שהייתה ממייסדי דבר לילדים ועורכיו, וגם רעייתו של הפוליטיקאי המפא"יניקי דוד הכהן, שהתייחסה במסגרת הספר לשני פעילי הסתדרות בולטים שנפטרו (נחום דוברין ופניה מלניק), במדור הבולט 'שיחת השבוע', וכתבה דברים שמהם ניתן לקרוא הצטדקות ואולי אף יציאה נגד 'טהרנות' כלפי הנושא של זכויות היתר של מקורבים:

לא פעם אנו שומעים דבורים על אנשים מאלה הממלאים תפקידים צבוריים, שיהם נוסעים במכוניות מפארות, שיהם מזמנים למסבות וחקיגות ושמהם מתנוסס מעל דפי העיתונים. אכל הדוכרים פך אינם נוהגים דעתם על הצד השני של המטבע, והוא העקר: על צבורתם הרבה והקשה של אלה המפלקסים את הדרך לפני הרבים, המפנים את המכשולים ומניחים את היסודות, ובעמלם וביגיעם הם מקימים את בנין החברה ומפעליה.²⁴

ודוק: אין לטעות בשפה העדינה, שכן בדברי הסגוריה שלימדה חבס היא למעשה הסבירה את התנאים המועדפים של פעילי ההסתדרות בעבודתם הרבה והקשה, המחפה כביכול על אורח החיים הבלתי-צנוע שהם מנהלים, אורח חיים שהיה מושא לביקורת שלה עצמה בהזדמנויות אחרות.²⁵

נראה אם כן שהיחס בעיתונים לחוק היה של 'צעד קדימה שניים לאחור', בכמעין טשטוש מובנה – מצד אחד: העלאה על נס של חשיבות החוק והציות לו, ומצד אחר, תפיסה שאינה עולה עם העיקרון ה'גדול' של שלטון חוק. אי-הציות לעיקרון שלטון החוק מהבהב ברקע כל העת, מרצה את הנורמות הלאומיות שלא פסו מן העולם עם קום המדינה, ואולי אף התחזקו. הגישה העולה מהעיתונים היא שעם ישראל בארצו,

²⁴ "שיחת השבוע – על אנשי צבור" דבר לילדים כרך כב 154 (5.12.1951).

²⁵ ענת רוזנברג הרחיבה קו זה בדבריה במאמר שבקובץ זה, כשטענה גם שהמסגרת האידיאולוגית של העיתונים סתרה לעתים באופן עקרוני את היותם מוצר צריכה. ראו גם: Anat Rosenberg, THE RISE OF MASS ADVERTISING: LAW, ENCHANTMENT AND THE CULTURAL BOUNDARIES OF BRITISH MODERNITY (2022).

אם חפץ חיים הוא, חייב לשמור על ערנות ממזרית וחיונית, כזו שיש בה אמונה אופטימית לבל ניתפס, ולפעמים גם אמונה כנה בצדקת הדרך, ומנגד – פסימיות קטסטרופלית, המכתיבה לא רק עמידה על המשמר, אלא גם ראייה בכל מצב הזדמנות לשיפור עמדות וצבירת כוחות לימים גשומים שעוד בוא יבואו.²⁶ הילדה המצולמת ומופיעה בחזית הספר, המחופשת בימי הצנע לשוק לבן ולמלחמה בשוק השחור בגן החיות בתל אביב מפורים של שנת 1951, מבטאת לפיכך את פניו הכפולות של היחס לשלטון החוק בישראל בעת ההיא.

עד כמה העידו תכני העיתונים על כותביהם לאורך זמן והיו מקור שאפשר היה להתבונן בו באופן אחד? העיתונים אמנם ניתנים לאפיון פוליטי, אך כמו בנוגע לכל הכללה כמעט, יש להיזהר במשיכות מכחול רחבות מדי; הם נתנו במה לכותבים רבים מאוד, חלקם לא מזוהים, ובנוסף היו דברים שהשתנו עוד בימי חייהם של נותני הטון בעיתונים. אברהם טנא, בנו של עורך **משמר לילדים** בנימין טנא, סיפר לי שברבות הימים אביו התחרט על ההערכה הגלויה שהובעה ב**משמר לילדים** כלפי סטאלין, ובפרט על שער העיתון שהוקדש לו עם מותו ולפני שהופנמו ממדי ההרס שהמיט על ברית המועצות ועל מיליוני אנשים (טנא האב ערך את העיתון עד שנת 1979). העובדה שחלק מהילדים הכותבים הפכו למבוגרים משפיעים בחברה הישראלית מספקת אף היא חומר למחשבה, אם כי גם היא אינה נושאת עמה בשורה נחרצת. כך, לצד מכתבו של חנן פורת בן ה-9.5, לימים מנהיג גוש אמונים, סמלה של התנועה וממייסדי ההתנחלויות, שכתב מגבעת עלייה שאליה עבר לאחר שנכבש כפר עציון **הצופה לילדים** על געגועיו לכפר הכבוש בידי הירדנים במלחמת העצמאות, נתן **הצופה לילדים** ביטוי משמעותי לאנשים כמו המחנך יוסף וולק, שהשתייך לשמאל הציוני הדתי, לימים ממייסדי עמותת 'עוז ושלום' ששללה את המשיחיות הרדיקלית של גוש אמונים, ומי שעודד סובלנות דתית ופתיחות למדע.²⁷

ואם בכל זאת נרצה להבריש באופן רחב ולסכם; באשר למשפט בעיתונים, התמונה המצטיירת מהם מעלה שבמידה רבה הם הזדהו עם ערכי הדמוקרטיה הליברלית והעולם החופשי מכבד החוק, ובכל זאת סוגיות שהסעירו את חברת המבוגרים לא תמיד נענו בהם באופן שהלם את מושג שלטון החוק. וכך, אפשר לזהות בעיתונים

²⁶ לתובנות דומות ראו אצל להב. ראו גם: גדי יאיר **צופן הישראליות: עשרת הדיברות של שנות האלפיים** (2011).

²⁷ וולק (1914-2005, גרמניה-ישראל) היה איש רב פעלים; מורה, רב, עורך מדור בעיתון **הצופה לילדים**, ולימים פרופסור לחינוך באוניברסיטת בר-אילן וראש מכון ליאו בק. במהלך השנים חתם וולק על עצומות שפורסמו בעיתונים ברוח זו, כגון לביטול הממשל הצבאי, וכן סוקרו בו יוזמות ליברליות שבהן היה מעורב, למשל: יציאה כנגד גיוני גיוס בנות לנח"ל ולשירות הלאומי. במדור 'מה דעתך?' / 'לדעתי...' העמיד בפני הילדים דילמות יומיומיות שנגעו בין השאר לענייני משפט ומוסר ובדגש על השניות שבין דין תורה ומשפט המדינה, וניהל בו דיונים ערים שבהם חידד עיקרים והתפלמס עם תשובות הילדים לקושיותיו. בין היתר המליץ וולק לקוראי עיתונו לקיים את חוקי הצנע, למשל, לעודד הורים שלא לקנות יין לקידוש בשוק השחור ולנהוג באופן צנוע במצבי חיים שונים, וכן לסייע להגשמת חוק לימוד חובה במעברות באמצעות עזרה חומרית ורוחנית לילדים שם. ראו דיסקין, בעמ' 40, 52, 67-68, 83, 116, 170.

רטוריקה דיאלקטית, שבבסיסה שיח שמבקש להביע רצון לקיים את החוק ולשמור על סדר, אבל גם נכפף – מגומק תמיד בהיעדר ברירה, בכורה להפר את החוקים כדי להתקיים ולפעמים גם כדי לאמץ זהות מסוימת. מבעד לעדשות מיקרוסקופ המעבדה נגלה חיזיון שכולל 'ישראלי יפה', שהוא מושא לחינוך הומניסטי, שומר חוק ומחויב לערכי מוסר מצד אחד, אבל לא אחת גם עוכר שלוה.²⁸

בחזרה להווה: כמה מילים לסיום

על פניו, עיתוני הילדים של שנות החמישים לא היו במה שעיקרה משפט. בתוכן העניינים המופיע בחלק גדול של הכרכים ומקטלג את התכנים מופיעים ראשי פרקים כמו "שירים ומנגינות", "ספורט", "חגים ומועדים", "עונות השנה", "אישים", "דברי משל ואגדה", "בולים" ואפילו "ידע עם", אבל למשפט בהם לא יוחד ראש פרק משלו. למעשה, מעבר למחויבותם המוצהרת,²⁹ אולי גם לא היה בסיס לצפות מהם להנחלה של ידע משפטי מלכתחילה. ואף על פי כן, השיח המשפטי בעיתונים היה ער וארוג בהם, גם אם כדי לחלצו היה צריך 'לעשות עבודה' פעילה למדי.

למרות חסרונותיהם של העיתונים מבחינה זו שהידע המשפטי שהועבר בהם היה לא אחת סלקטיבי ומוטה ואופייני, למשל, בלאומיות מפלה ובמגזריות שהיו לה פנים בעייתיות, בכל זאת ניתן לקבוע שהם גם הנחילו כיבוד עקרוני של החוק והמשפט, וכן ערכים בסיסיים.³⁰ כפי שכותב מנחם מאוטנר במאמר שבקובץ זה, להוציא החריגים, העיתונים הנחילו מסד של ערכים והישגים רוחניים ראשוניים במעלה שאליהם הגיעה התרבות הנאורה במובנה המתקדם והמיטיב בתהליכים בני מאות בשנים. כך, למשל, בשנת 1951 נכתב בהארץ שלנו בדיעה חדשותית על חוק השופטים שנדון בכנסת, ונועד להסדיר את עצמאות השופטים ביחס למערכת הפוליטית ששלטה אז בידי

²⁸ כמאמר שירו של נתן אלטרמן, שבאוגוסט 1945 כתב ב"הטור השביעי" שלו בעיתון דבר, על חברות בני נוער יהודים שגנבו אבטיחים ממקשה של ערבי. הוא מסיים את דבריו במילים: "אם אָנוּ מְטַפְּחִים חֲזוֹן גְּדוּלוֹת אוֹטוֹפִי, / גַּם בְּקִטְנוֹת חוֹבָה לְנֶגַע לְפָרְקִים. / וְאֵל נֹאמֵר פִּי הַמְקַהֵה הוּא מִיְקָרוֹסְקוֹפִי... / בְּמִיקְרוֹסְקוֹפִי, אָתִי, נִגְלִים הַחֲדָקִים" נתן אלטרמן "הטור השביעי" דבר (17.8.1945). השיר פורסם גם בדבר לילדים כרך טו 558 (23.8.1945).

²⁹ על כוונתם ומחויבותם של העיתונים לחונך לילדים משטר משפטי תקין ראו דיסקין, בעמ' 57-60.
³⁰ ילדים כיום יכולים להיחשף לידע משפטי בעיתוני ילדים דוגמת 'ענינים' על גיליונותיו הייעודיים, ובעיתונות המגזר הדתי הנושאת ערכים משלה, בספרות הילדים, ובכלל זה בספריהם של שופטים לשעבר דוגמת יצחק זמיר, ובספרים דוגמת שרונה מאת תמר ורטה-זהבי (2007) או אנה והציידים לראובן מירן (2009), וכמובן - דרך הטלפונים החכמים. גם הטלוויזיה הלימודית, כפי שהראה איתן בר-יוסף בערב הספר באוניברסיטת חיפה, נתנה למשפט במה מסוימת כבר בימיה הראשונים בשידוריה שיועדו לילדים (וניתן למצוא לו הדהוד ברוח קומית, נונסנסית או דיסטופית גם בסדרות עכשוויות לילדים המשודרות בערוצים שונים, כמו "אלישע", "האחיין שלי בנץ" "השופטת ליטל" או "לבד בבית"). כפי שאמרנו כבוד השופטת ברק-ארז בערב הספר באוניברסיטת תל אביב, גם הערכים עצמם השתנו, ולכן אופיים של מסרים משפטיים שמועברים לילדים כיום הוא אחר, וכמובן – מזמן מחקר נוסף.

מפא"י: "כשהשופטים אינם תלויים בשום גורם אחר, חוץ מגורם החוק והצדק, ודנים רק לפי כוח-שיפוטם שלהם המבוסס על החוק, יודע האזרח, שניתן לו לסמוך על החוק והמשפט, והוא יהיה אזרח מעולה ומוכן להגן בכל נפשו ובכל מאורו על קיום המדינה".³¹ ידיעה פשוטה לכאורה זו משקפת למעשה צָכָר של רעיונות שהתפתחו בתורת המשפט, המוסר והמדינה (שלטון החוק, הפרדת הרשויות, אחריות אזרחית וכדומה), ומדגימה עד כמה לעסוק בנושאים משפטיים "משמעו לעסוק באופן עמוק בשאלות נורמטיביות, ולכן חינוך משפטי של ילדים הוא בראש ובראשונה חינוך מוסרי", כדברי מאוטנר במאמר.³²

ומן העבר אל ההווה: המשבר החוקתי שהתלקח מאז הבחירות האחרונות בנובמבר 2022, על המחלוקת הציבורית הסוערת שבמרכזה הועמדה מערכת המשפט, וכן ניהול המדינה בעת הנוכחית, מעלים תהיות היסטוריות גם בקרב אנשי מדיניות חינוך ורוח. הפובליציסטית איריס לעאל כתבה בביקורת ספרות על הספר **רודנות בחסות החוק** (מאת הסוציולוגית האמריקאית קים ליינ שפלי, העוסק במהלכי פירוק הדמוקרטיה והפיכות משטריות), שפורסמה לפני זמן-מה בעיתון **הארץ**:

סלחו לנו ילדי ישראל, כי היינו רשלנים עד מאוד. המאבק על החינוך הוזנח, מוסדות חינוך חרדיים הם אקס-טריטוריה. לציבור הדתי-לאומי יש מערכת חינוך עצמאית, ואם לא די בכך, גם מסורת ארוכת שנים לדרוש את תיק החינוך כדי להשפיע גם על ילדיו של החינוך החילוני.³³

התשובה לשאלה עד כמה ניתן להסיק מן החינוך הלא פורמלי בעיתונים מסקנות על החברה שהפכנו להיות היא מורכבת, אבל אפילו בכתבה לילדים בעיתוני הילדים 'של פעם', בלתי פורמלית ומרובת קסם ככל שהייתה, ובהסתייגות הנחוצה על רקע הזמנים האחרים והפער שבין אז לעכשיו,³⁴ ניתן למצוא עדויות, אניצי שורשים,

³¹ "בארץ ובעולם – חוק השופטים" **הארץ שלנו** כרך א 2 (14.3.1951).

³² מנחם מאוטנר 'ציונות, משפט ליברלי, ממלכתיות: עיתונות הילדים כמכשיר חינוכי בשנות החמישים של המאה העשרים: דברים על ספרה של טליה דיסקין "לשון החוק ושפת הילדים" **פורום עיוני משפט** מז' 1-7 (2024), בעמ' 5.

³³ איריס לעאל "רודנות בחסות החוק" נועד לכל ישראלי ברגע הנוכחי **הארץ** (11.7.2023). הציטוט מובא בכדי להעביר הלכי רוח של הכאה על חטא כלפי החינוך בישראל, אם כי דיון בחינוך באופן כללי חורג מגדרו של חיבור זה ולכן במודע אינו מפותח כאן. על חוק חינוך ממלכתי בספר ראו: דיסקין, בעמ' 114-115.

³⁴ בנוגע לשיפוטיות כלפי העבר כתבה ההיסטוריונית אורית רוזין: "אל לו להיסטוריון, היושב כיום אל שולחן העבודה בחדרו הממוזג, לשפוט לחומרה את הבחירות בין אפשרויות ראליות, שנעשו במציאות קשה בהקשר של פרטואר תרבותי מסוים". וראו: "לכלוך, עזובה ופריצות: האומנם סדקים בדיוקנה האידילי של תל-אביב?" **זמנים** 108 112-117 (2009), הציטוט מעמ' 116.

לתחלואיה של החברה הישראלית כיום.³⁵ הציות לשלטון החוק במובנו העמוק, כפי שגם מציינת ענת רוזנברג במאמרה, כרוך הרי בבחירה. לדידי, אחד מהמהלכים המרכזיים הדרושים כיום נוגע לבחירה בחינוך, וליתר דיוק: בחינוך משפטי, שצריך להיכלל בתוכנית הלימודים הבסיסית למן הכיתות הנמוכות של בית הספר היסודי. זאת, לא כי הוא יכשיר את הילדים להיות עורכי דין מגיל צעיר, או לא רק כי הוא ילמד אותם להגיד "זכותי" (ובכל הכבוד גם לאלה), אלא כי בלעדיו נשקפת סכנה גם להם, וגם לזכויות וחירויות רבות אחרות. נראה שבעת הזאת כבר ברור שבלי ידע משפטי, שבין השאר מזהה את מוקדי העוצמה האמיתיים בחברה תוך למידת האלטרנטיבות ומתוך בחינת ההיסטוריה במבט השוואתי וביקורתי, קשה לקיים דמוקרטיה ליברלית המבוססת על חיים משותפים. על החינוך המשפטי להגדיר ערכים חיוניים של שמירה על הסדר, הצדק, ולהנחיל אותם כבסיס חיוני לחברה. לשם כך יש להעמיק בידע המשפטי, ולאפשר שקיפות על ידי תיאור נכוחה של מתחים ומשברים בשיטה המשפטית בדגש על המשפט – הערכים המנחים אותו והנחיותיו בפועל, למשל בסוגיות של אמות מידה להתנהגויות של אנשי ציבור, אורחות הייצוג הציבורי הקיימים והראויים, כיבוד זכויות ועמידה על קיומן של חובות, ושל ציות לחוק אל מול מרי אזרחי. בלא הבנה מופשטת של תורות משפט שונות מצד אחד, וכן של החוק הקונקרטי על המשמעויות המעשיות הנלוות לו, ושל התפתחות שדה המשפט והשתלשלותן של פרשיות משפטיות, מצד אחר – אי-אפשר להנחיל עקרונות יסוד ולקבל החלטות שייטיבו עם כלל האוכלוסייה.³⁶ החינוך המשפטי הרצוי יצטרך להימנע מרטוריקה ומסיסמאות עמומות שהן בגדר אבן נגף בדרך אל העולם האמיתי ולא להתבסס על תוכניות חינוך אזרחי 'רוזות' המלמדות סוגיות מבניות הנתונות לקונסנזוס רחב בלבד. את כל אלה, בצד פיתוח של מקצועיות בהבנת בעיות משפטיות, יש לבסס על השתתפות פעילה של הילדים בדיונים (ובעניין זה אפשר ללמוד למשל מיאנוש

³⁵ לדיון בספרות ילדים ישראלית עכשווית (יחסית) בהקשר של זהויות ראו את מאמרה של עינת ברעם-אשל בקובץ זה: עינת ברעם-אשל "שיח זכויות וצילום כראיה בספרות ילדים ישראלית" פורום עיוני משפט מז' 17-1 (2024). להרחבה על התפיסה שבין משפט, זכויות אדם וילדים בהקשר המקומי, ראו גם: Hedi Viterbo, *PROBLEMATIZING LAW, RIGHTS, AND CHILDHOOD IN: ISRAEL/PALESTINE* (2021).

³⁶ עמדה זו זכתה להתייחסות מסוימת על ידי חוקרים והוגים, ונדונה מפרספקטיבות שונות בהקשר לתפיסות הראויות מצד השלטון בנוגע לאזרחות. לדעת אריסטו, למשל, על כל משטר לחנך את האוכלוסייה הנתונה למרותו בכיוון המנוגד לנטייתו הטבעית. מנקודות מוצא הפוכות יש אפוא לעצב אזרחים התומכים בגישה מאוזנת, מתוך תפיסה הרואה את האחר. שלמה אביגורי **רשות הרבים: שיחות על מחשבה מדינית** 25-33 (1991); וראו גם: הלל וורמן **אזרחות בין השורות: מבט ביקורתי על לימודי האזרחות בישראל** 39 (2013); נמרוד אלוני **חינוך טוב: לקראת חיים של משמעות, הגינות והגשמה עצמית** (2013); ניר מיכאלי (עורך) **כן בבית ספרנו: קובץ מאמרים על חינוך פוליטי** (2014). לסקירה היסטורית של התפתחות מקצוע האזרחות בישראל ראו למשל: Orit Ichilov, *Teaching Civics in a Divided Society: The case of Israel*, *INTERNATIONAL STUDIES IN SOCIOLOGY OF EDUCATION* 13(3) 219-241 (2003).

קורצ'אק).³⁷ הללו חסרים כיום במערכת החינוך הרגילה, אף על פי שהם הלחם והחמאה של כל חברה דמוקרטית 'על מלא'. קיום מאוחד של המדינה, אם אכן יש בו עניין, מחייב הכרה בחשיבותה של מערכת משפט עצמאית ומקצועית כחלק מהשיטה המשטרית כעניין שבתודעה. כחוקרים, מחנכים והורים, עלינו לקחת לידינו את המושכות ולפעול למען אוריינות משפטית הנחוצה כל כך.

*

על יחסיות החוק לזמן ולמקום כתב יהונתן גפן, יליד שנת 1947, בשיר 'שסק', שהקראתי בערב הספר באוניברסיטת תל אביב, ובעיניי מתאים לסיים עמו את דבריי גם כאן. שירו של גפן, שהלך מאז לעולמו, מזכיר לנו את שבריריותו של החוק, ואת היותו של המשפט, אחרי הכל, יציר כפיהם של בני אדם:

עַד שְׁעַבְרָנוּ לְעוֹד מוֹשֵׁב,
בְּמִקוֹם אַחֵר, רְחוֹק מִהַעֲמֹק
וְגַם לְשֵׁם מְגִיעַ הַסְּתִיו,
וְשׁוֹב אֲנִי שָׁם, מִתַּחַת לְשֵׁסֶק.

לְפֶתַע הִגִּיעַ אִישׁ קָר וְזוֹעֵף,
וְצָעַק: "יֵלֵד, תַּעֲוֹף מִהַגָּנָה!
וְאִם אֲתַפֵּס אוֹתָךְ שׁוֹב פֹּה קוֹטֵף
אוֹי, תִּקְבֵּל מִמֶּנִּי מְנָה".

וְכֵן לְמִדְתִּי שְׁעוֹר נִכְבָּד,
אוֹתוֹ לְעוֹלָם לֹא אֲשַׁכַּח יוֹתֵר:
מָה שִׁמְתָּר בְּמִקוֹם אַחֵר,
אוֹלֵי אֲסוֹר בְּמִקוֹם אַחֵר.³⁸

בְּשִׁהֲיִיתִי יֵלֵד קָטָן קָטָן,
בְּמוֹשֵׁב אַחֵר, בְּעֲמֹק יְזָרְעָל
תַּפֵּס אוֹתִי זָקֵן עִם זָקֵן,
מִהַעֲזִץ שְׁלוֹ קוֹטֵף וְאוֹכֵל.

חֲשַׁכְתִּי שֶׁהוּא יִכְעַס עָלַי,
אָבֵל הָאִישׁ הַזָּקֵן וְהַשׁוֹב
אָמַר לִי: "זֶה בְּסֻדֵּר בְּעֵינַי
יֵלֵד - שֵׁסֶק מִתָּר לְגַנֵּב".

וּמֵאֵז - בְּכָל סְתִיו,
אֲנִי מְשׁוֹטֵט לִי בְּכַפָּר,
וְקוֹטֵף אֶת הַפְּרִי הַמְּזֻקָּב
שֶׁלְגַנֵּב אוֹתוֹ מִתָּר.

מבחינתי, במילים אלה נסגר מעגל - גם כלפי הילדה שהייתי, שם, אל מול האצטבה בבית הוריי.

³⁷טליה דיסקין "יאנוש קורצ'אק כמחנך משפטי: היבטים פרקטיים וספרותיים" גילוי דעת 17 117-142 (2020).

³⁸ יהונתן גפן הדרקון הלא נכון ציורים הנה אדלן 18 (1986).

מגילת העצמאות

מודים אנחנו לך

מודים אנחנו לך, רבין-עולם,
 על אור ישעך כי זכה,
 חושקת קקדם עלינו זמם,
 בא יום, לו צפינו כל קר.
 בזכות אבות, קדשו השם,
 בזכות זקם ודמעת-אם,
 בזכות הבן, גבור-לוחם
 - קם ישראל ונצח.
 שיר תדש, שיר העל,
 דך שרים ידדי ישראל.

נניסה הדגל אל על,
 זמן רב השפילוהו גוים,
 כגדל הסבל - גילנו יגדל
 וכה עוד יוסף אלקים.
 כי זה היום, יום חג-הדרור,
 נקמנו לו מדור קדור
 גם בקרה, גם במקטור,
 - בא קצין כל הרואים.
 חג תדש אור העל,
 חוגגים ידדי ישראל.

הנה זכינו ליום זה גדול,
 אליו התפללנו תמיד -
 שעה אדני, האון את הקול
 וחן את חומת עיר דוד,
 ואת הכתל נא-נחם,
 את הר הפית השמם

יהי אז חגנו שלם,
 יהי חג אחד - העמידו!
 שיר תדש, שיר העל
 דך שרים ידדי ישראל.

שלמה סקולסקי

תצלום של מגילת העצמאות בצד שיר
 הלל לריבון עולמים מאת שלמה
 סקולסקי, הצופה לילדים, כרך ג,
 5.5.1949, עמ' 358.